

FEHÉR GÉZA

EGY GIGANTIKUS TORZÓ VÖRÖSMARTY
KÖLTŐI HAGYATÉKÁBAN

1970

Csorda lyrájának a „sziget”-re,
a Hó alatt III. részhez,

emlékezve egy pécsi isodalmi kör
1951-52. évi találkozására:

1971. január 10. Fehér Gyula

Fehér Gyula
Bp. V.

halál u. 10-14. III. 70.

Vélemény:
7.1.17.

belső fejlődésének, amely a „polgári” felvilágosodásba és a reformkor eszmemozgalmaiba torkollik. A nemesi elégedettség kifejezésén kívül (amely A XVIII. század c. óda idejébe utalja e verset) ez az eszmei szint és a magyar föld szépségeinek jellemzése adja meg a költemény nemzeti jellegét. A Balaton azért is fontos, mert jellemző Berzsenyi egész magatartására Matthiissonnal szemben, mióta az „utánzás” korszakának gyermekcipőit kinőtte, s költői egyénisége kifejlődött.

MERÉNYI OSZKÁR

EGY GIGANTIKUS TORZÓ VÖRÖSMARTY
KÖLTŐI HAGYATÉKÁBAN

AZ ÖRÖK ZSIDÓ TÖREDÉKEI ÉS VÁZLATAI
(1837—1848)

I.

Az Örök zsidó verses töredékeiben és két vázlatában Vörösmarty ismételtelen az Élet és a Halál egyetemességének új kifejezésére készült 1837-ben, Wesselényi üldöztetése, Kossuth elfogatása idején, majd a galíciai események és Az emberek című költemény után, a Lear-fordítás első három felvonásának nyers megfogalmazásakor, 1847—48-ban.

Ekkor már hosszú évek óta kialakult lírai, epikai és drámai műveinek sötét hátteret adó motívumsora: a halál, a világ vége, a pokolra szállás, az éj, a nemlét kifejezésére. Ehhez találja meg feloldásul a halhatatlanság legendáját az Örök zsidóban. A tervezett dráma töredékeiben, vázlataiban makacs próbálkozás, többszöri nekiindulás mutatkozik, mintha különös kényszer hajszolná a kidolgozást. Ezek a kísérletek azonban egy készítenő műnek csak körvonalaait adják, mindössze nyersanyagok. A halál-élmény alkotóelemeit Vörösmarty itt klasszikus és romantikus példák, népmesei hatások nyomán önálló művé kívánja avatni, de a feldolgozás nehézségei, az ihletadó körülmények változásai miatt többször is félre kell tennie. A töredékek azt sugallják, hogy az élet kipusztulásának témáját, amely az egész életmű folyamán megjelenik, az Örök zsidóban kívánta végső egy-ségbe szöni.

2.

A) Az Örök zsidó első verses töredéke, elindítási kísérlete az Árpád' ébredése tervének kéziratlapján olvasható:¹

¹ 1837 — MTA Vázlatok, Cikkek, Olmányok.

A' Halál (a' földre tapodva)

Oh föld, te sír vagy, egy nagy temető.
 Itt lábam alatt vannak minden fiaid:
 Én eltemettem mind, a' mennyi volt.
 'S a' mennyi lesz, mind el fogom temetni.
 'S majd ha minden a' mi élt, e' láb alatt lesz,
 Akkor — akkor — de szinte rémülök e' gondolatától,
 akkor nem leszen többé mit ölni
 nem lesz mit rontani.
 Akkor magamra szálland haragom,
 Megsemmisítem akkor magamat
 'S bezárom a' teremtes ajtaját.

A megszemélyesített Halál szerepe kitűnő monológokat kínál. Ha az emberiség élete teljesen kioltható, a végnél a Halál is emberként retten meg az egyedüllétől. Titáni alakja büszkén tapos a földgolyón, az ember nemzedékeinek sírján, s csak önmaga megsemmisítése marad hátra.

A tervekészítést megelőző töredék nagyszabású történetet sejtet, kozmikus méretű eseményeket, gigászi szereplőket, végletes összeütközéseket. Az első vázlat ehhez képest meglep helyenként vígjátékba illő humoros részleteivel.

¶ B) A verses töredéket a kéziratban — kevés egyéb jegyzet után — követi a dráma első vázlata (1837—38):

„A' halál eljő egy öreg részegest elvinni... hurczolni kezdi az öreget; de az egy pohár borra híja a' halált 's az megrészedvén vállára veszi 's kiviszi a' sírkertbe temetni, azonban zaj hallik a' részeg elszalad 's a' halál felébredvén egy fiatal leánykát talál ki szeretője sírját jött látogatni; a' leányka kegyelemért könyörög 's halálnak adja magát olly feltétel alatt, hogy szeretője föléledjen.”

A vázlat folytatódik. A föléledt szerető most már a halott leányért küzd s őt is feltámasztja a halál, de az ifjúnak cserébe el kell fognia az öreg részegest. A feladat teljesítése sikerül. A fiatalok boldogan

örülnek egymásnak, mialatt palotájában a Halál hírnököt fogad, aki a rá váró haláleseteket előre jelenti. A Halál dolgához lát, a palotában maradt öreg részeges felocsudik, majd az őrt leitatva elmenekül. Üldözője egy lakodalomban talál rá, hazaviszi s ijedve tudja meg, hogy az nem más, mint a halhatatlan zsidó. (Ahasverus. Áthúzott név.)

Vörösmarty még két jelenetet tervez meg előre. Csárdajelenet: a kötekedő részegest a Halál elhurcolja. — A Halál szolgálkat fogad: ital, betegség lesznek segédei.

C) Az első vázlatot közvetlenül követik a kéziratban az alábbi kettős monológ töredékei (1837—38):

(Ahasverus) Örök zsidó (a' halálhoz)

Ezerszer hittalak 's te nem jövel 's most
 míg a' világ világ lesz, nem halok meg
 Most nem halok, nem, bár mint akarnád,
 Most nem halok meg, míg világ világ lesz.
 Látni akarom mint lesz semmivé
 Mint száll egyik nemzedék a' más után,
 Mint hullnak össze minden csillagok
 Hamvába mint száll a' roppant világ.
 A' romladékon állni akarok
 Órjái romladékodon világ
 Midőn már senki sem lesz, egyedül
 És úgy halok meg; mert fog tetszeni
 De tőled nincs mit félnem

Halál

Bölcsét hatalmast dúst megoldósék
 Bajnok, ki ezreket dúlt, meg nem állt előttem,
 Király, kinek meghódolt a világ
 Bölcs, a' ki észszel mennyekig hatott
 Mind porba hulltak általam
 Minden királyok öldöklője én,

Ki Caesart láttam és Napoleont,
A' régi Sándort, 's gyilkos Etelét
Hervadva dőlni karjaim közé

Az első és a második (kettős) verses töredék egykorú az első vázzalattal. Az első töredék, a Halál monológja, beillik az első vázzalattal, bármennyire is elüt tőle, ahol „A' halál... egy ideig monologisál, hogy e' szapora nemzetséget nem győzi irtani...”

A második verses töredék az Örök zsidó monológja, közvetlenül követi, illusztrálja az első vázzalattal. Beállítható azon részébe, amelyben a Halál rémületen fedezi fel az öreg kilétét. A rémület oka: nincs hatalma fölötte. Az Örök zsidót a Haláléhoz hasonló eszme szállja meg: „A' romladékon állni akarok... Midőn már senki sem lesz, egyedül...” A nagyszerűséget számára is az elképzelt világ végéig adja meg, csak most az egyedül kiváltságos örök Élő oldaláról. Így a két monológ egymásnak tükröképe, amely a Halál és az Élet monumentális harcának kezdetén máris kilátástalan lezárást jósol.

A Halál válasza is újabb monológ, amelyben sikereivel dicsekszik. Még néhány sornyi külön versrész mutatja be egy vég csárdá mulatóihoz intézett szavait, s az első három töredék kidolgozatlanul ér véget. A monológok a második vázzalattal is felhasználhatók.

3.

Az Örök zsidó második vázlata² kísérlet az első vázzalattal és töredékek újáírására:

„A' halál egy embert keres mindenütt rég óta kit szeretne temetve látni. Ez az örök zsidó. Az örök zsidó tudván földi halhatatlanságát daczol és játszik vele. Egykor eltemetve fölkel a' sirból 's szöki a' halál elől dévajsból 's véletlen a' halál palotájába bukkanik...”

A vázzalattal így folytatódik: az örök zsidó fölfedezi a holtak szellemeit és a születendő árnyait. Megismerkedik a száműzött anyaggal, a palota őrével. Leitatja, majd kiengedi a szellemhadat, halottakat és születendőket, s maga is elmenekül. A Halál a szellemeket emésztő füsttel visszaűzi, az örök zsidót meg akarja ölni, de eredménytelenül.

A születendő között egykoron kibocsátott gépművész rövid

² 1847–48. MTA Cikkei, Bírálatok, Jegyzetek III.

játékot adat és sikert ér el gépeivel, nagy közönség előtt. Egy éjjel valamely bujdosó nő téved kislányával a szóló gépek elhagyott házába. Végigmennék a mozgó deszkán, így működésbe lépnek az embert utánzó szerkezetek s szerepeik szerint megtámadják őket. Amint a mozgó deszkáról lelépnek, a gépek mozdulatlanokká válnak, a fény kialszik. Előjön a gépművész, magához téríti az asszonyt s gyermekét, bemutatja nekik a szerkezet működését. Szétszedett gépének fájával tüzet rak s az éhező bujdosóknak ételt melegít.

Az ördög (vagyis a száműzött angyal) emberekké teremti a gépeket az égből egy évezred előtt ellopott teremő erő egy szikrájával. Így akar magának egy kielégítő lelket szerezni s akkor emberi alakot ölthet maga is. Célja, hogy megjavítsa az emberiséget s újra gépekké tegye a gépeket. A gémberek azonban megrohanják a gépművészt, aki megátkozza őket, mielőtt végképp emberekké alakulnának. A Halál az elszédett gémberek keresésére indul, mivel az örök zsidóval hasztalan bírkózik.

Eddig a második vázzalattal.

A töredékek és vázzalatok időben és felfogásban is elütnek, s nagy vonalakban két külön próbálkozást igazolnak, két drámatervet, amelyek között azonban lényeges összefüggések állnak fenn. A verses töredékek váratlan szenvedélyessége nem annyira az első vázzalattal, mint inkább a halál és világvége 1825 óta alakuló motívumsorával van összhangban.

A második vázzalattal tartalma és stílusa, egész hangulata sajátos komor-ságot tükröz. Élet és halál, holtak és születendő szellemeinek felidézése mellett ez a vázzalattal sokat foglalkozik a gépekkel, mint az ember utánzására alkotott, félelmet, ellenszenvet keltő eszközökkel.

Vörösmarty gondolatainak reális forrása — életrajzi és korabeli technikai adatok (Bárfay László naplója, OSzK, színháztörténeti munkák, Tudománytár stb.) alapján — bábjátékok, vásári mutatványok, színházi „gépelyek”, mozgó díszletek. Ezek a gépek, gép-emberek Vörösmarty fantáziájában is ember-utánzatok. A gépművész az emberek szórakoztatására és tanítására szerkeszti őket. Jellemeket: gyilkost, útonállót, tolvajt ábrázol bennük, amelyek a járatan szegény asszony és leánya előtt ijesztők, valószínű embereknek tűnnek. Az életre keltett beszélő gépek a történet szerint a teremő szikrából válnak élőkké, azonban így is megtartják marionett-jellegüket. A gépművész Luciferként átokba veti emberré tett gépeit, hogy soha örömet, boldogságot ne érezzenek, s ezek, elszédelve is, az emberek között a gonoszokat és jellemetleneket képviselik. A száműzött angyal az emberiséget éppen az általuk megtestesített aljas és kártékony jellemektől akarja megszabadítani.

A gémberek elítélése nem jelenti a technika új találmányainak,

a termelés, a közlekedés gépeinek megvetését. Ezeknek Vörösmarty, Széchenyi tanítványaként, őszinte csodálója. Lelkesedik a hajókért, az önjáró kocsikért, Kliegl szedőgépeért, mindazért, ami az ember életét és munkáját megkönnyíti.

Ugyanakkor nincs nyoma a töredékekben, vázlatokban a háborús és forradalmi megrázkódtatásnak.

4.

A kéziratok korának meghatározását nagyon megnehezíti a történelmen kívül haladó legendás történet és a téma egyetemessége, általánosító törekvése. Gyulai Pál, aki az 1885-ös kiadásban közli először, és a maga részéről utoljára a dráma töredékeit és vázlatait, a kéziratok hagyatékkal a lemásoltatáson kívül alig foglalkozott. Az *Örök zsidó* töredékeit és vázlatait nem helyezte el a kéziratok megírásának lehetséges sorrendjében, a hevenyészett eredeti fogalmazások másolatát utólag kiigazította. A második verses töredéket elsőnek közölte, a második vázlatot az első elé helyezte, az egész mű elé egy fiktív évszámot írt, 1850-et, amit semmivel sem igazolt. Ezekkel az adatokkal az *Örök zsidó* kutatását, elemzését napjainkig — akaratlanul is — tévútra vezette. A keletkezés idejét az *Előszó*hoz igazította azzal, hogy más nagyobb mű vagy terv nem maradt fenn Vörösmarty hagyatékában, mint az *Örök zsidó*: „Lehet, hogy ez előszót az *Örök zsidó*hoz írta.”³ (A kutatás azóta kiderítette, hogy az *Előszó* a *Három rege* előszavának készült.)

A kéziratok lelőhelye a költő azon hagyatéka, amely az MTA Kézirattárában *Vázlatok, Cikkek, Okmányok* címen ma is a költő által hátrahagyott rendben őrzi egykori iratait. Az első két kézirat-ív (1 r — 4 v lap) Vörösmarty 1837—38-ból származó jegyzeteit és verses töredékeit tartalmazza. Közös tulajdonságuk e jegyzeteknek, hogy mindegyikük egy-egy rövid első gondolatsort mutat be különböző tervezett művekből, szoros egymásutánban. Ezek emlékeztetőül írt feljegyzések. Az első kettős lap meghatározását megkönnyíti az *Árpád* ébredése első felvázolása, amely egyéb adatok alapján 1837. március—áprilisában keletkezett. Ennek hátlapján kezdődik az *Örök zsidó* első verses töredéke, a harmadik lapon pedig a dráma első vázlata s folytatásában a második verses töredék. A 3—4. lap kora 1838-ban is meghatározható. A rajta olvasható szerelmes vers áthúzott fogalmazványa (*Ha valaki híven, tüzesen szeret...*) Vörösmarty titokzatos, 1837—38-ban kezdődött szerelmére utal — Etelka és Laura között valaki másra vagy másokra.

³ ÖM 1884—85. I. 459.

Az *Örök zsidó* második vázlatának keletkezési idejére csak közvetett bizonyítékok vannak, de ezek alapján eléggé megbízhatóan jelölhető ki a megközelítő időpont. E kézirat helye is más, a *Cikkek, Birdlatok, Jegyzetek* III. kötetében (MTA), az 1842—1848-as kéziratok között található.

A tartalmi, stiláris érvek szerint a második vázlat 1846 utáni és 1849 előtti lelkiállapotot tükröz. A papír és vízjele mindössze az 1859 előtti időszakra utal. Az acéltollal írt szöveg írásalakja az 1845 és 1848 közötti hasonló Vörösmarty-írások társa. Mivel ezek a hasonló írások nagyjából 1847—48-ban sűrűsödnek, és a költő egy 1848-ban megjelent újságcikkének (*A' legújabb időben felmerült három eszme felől*) kéziratában és kiadott szövegében feltűnő és egyedülálló hasonlatként jelenik meg az „örök zsidó” kifejezés — a második vázlat korát, keletkezési idejét 1847—48-ban állapíthatjuk meg.

A kéziratok történetére vonatkozóan is csak közvetett adataink vannak. Vörösmarty e munkájának terveit tudomásunk szerint sosem említette, de kortársai sem. Gyulai Pál minden értesülését a költő hagyatékából merítette: „Iratai között nem találtatott egyetlen kész nagyobb mű sem, csak egy pár kisebb költemény töredéke s egy-két nagyobb mű terv, amelyek közt az *Örök zsidó* legkésőbbi.”⁴ Gyulai Pál e jegyzete azt tanúsítja, hogy a költő végső percéig őrzött iratairól beszél, amelyeket az özvegy bocsátott rendelkezésére, majd a Vörösmarty-rokonság adományozott az MTA Kézirattárának.

Vörösmarty levelezése szolgáltatt néhány érdekes adatot olyan kéziratairól és töredékeiről, amelyek között az *Örök zsidó* is jelen lehetett. A szabadságharc idején történt vándorlásai közben feltűnő gonddal, ismételten utasításokat ad befejezetlen kézírataira, amelyekről váratlanul szakadt el. Érdekes a Debrecenből 1849. febr. 4-én kelt levél, amely azt igazolja, hogy a Lear 1847-ben kezdett nyersfordítása és néhány fontos töredék még Debrecenben is kezénél volt. Ekkor még arra számított, hogy ott békén dolgozhat. Már a bujdosás napjaiból származik az 1849. november elejére tehető levél⁵, amelyben feleségéhez írja a nyilván Debrecenben hagyott és újra Pestre szállított kéziratokról: „Lear’ fordítását ’s egyéb töredék irataimat (a’ kiadatlanokat) jól bepakolva ’s nevem rá jegyzésével jó lesz minél előbb (...Kehidára) által adni.” — Az egyéb töredékek között sejthetők az *Örök zsidó* töredékei is. Gyulai Pál 1850-es datálásával szemben Vörösmarty 1850. dec. 27-én kelt levele negatív bizonyíthat, amelyben igen meggyőzően és hitelesen írja: „Az irodalommal még nincs erőm foglalkozni, a’ legközelebbiekről nem akarok, egyéb-

⁴ ÖM 1884—85. I. 459.

⁵ Vty Lev. II. 221—23.

ről pedig nem vagyok képes írni. Nehéz kitalálni 's hozzá lelkesedni a' tárgyhoz melyről írni kéne."⁶

E néhány sor ellenkezni látszik Gyulai elképzelésével az *Örök zsidó* keletkezéséről. S így megdőlnék azok a feltevések is, amelyek Gyulai Pál kortársi hitelére alapozva az *Örök zsidó*t 1850-es műként cselezik.

5.

Az *Örök zsidó* forrásait három nagy területről lehet bemutatni. Ezek közül a költő egyéni gondolkodásmódja a legjellegzetesebb, amellyel a világról és az életről alkotott vélekedését feldolgozza. E költői világnézet és személyes tudatvilág alakítója — a korabeli történelmi és gazdasági körülmények mellett — Vörösmarty széles körű népmese, népi elbeszélés ismerete, a klasszikus görög irodalom, továbbá a korabeli romantikus európai irodalom, benne az *Örök zsidó*, ismertebb nevén a Bolygó zsidó (Ahasverus).

A magyar népmese és mondavilágból *A halhatatlanságra vágyó királyfi* vándormotívuma érdemel említést.⁷ A mese a királyfiról szól, aki megtalálta a halhatatlanság országát, és boldogan él az ország királynőjével. Évezredek után meglátogatja hazáját, ahol házának már hűlt helyét találja. „Visszaindul, de útját állja a halál, aki jogait követeli, és nem tűri, hogy ember kivonja magát a hatalma alól.”

A mese háromszéki változatában ez áll: „Megállj király úrfi, jó helyt jársz, éppen ezer esztendeje, hogy szüntelen kereslek. A királyfi hátratekint, s megismeri, hogy a ki megszólította, az az öreg Halál... a Halál olyan sebösen vágtatott mindenütt utána, hogy mikor a halhatatlanság királynéja kastélyába egyik lábát betette a királyfi, a másikat kívül megragadta a Halál, ilyen szókkal: megállj! enyim vagy.”⁸ Hasonló motívumokat tartalmaz a *János c. szegedi mese*⁹ és a közismert mese *A halál és a vénasszony*.¹⁰

Vörösmarty éppen 1837-ben olvashatta az Athenaeumban *A' halál, mint keresztatyja* című mesét, amelyet Kazinczy Gábor fordított angolból.¹¹ Főszereplője, az orvos, fellázad a halál ellen, aki büntetésből mély barlangba ragadja, és életét kioltja.

⁶ Vty Lev. II. 231–32.

⁷ HONTI JÁNOS: *Mesék és mítoszok halálról és halhatatlanságról*.

⁸ *Magyar Népköltési Gyűjtemény* I. Pest, 1872. 373.

⁹ Uo. XIII. k. 132.

¹⁰ Uo. II. k. 436.

¹¹ Ath. I. k. 215–16.

6.

Az európai nagyromantika gondolatköre, eszméinek hatása Vörösmarty *Örök zsidó*jában mintegy elkésve érezteti hatását. Ha ennek kapcsán hivatkozunk Byron átitott erejű példájára — a közvetlen kapcsolatok tárgyi bizonyítékai hiányában is —, sok tekintetben azonos alapélményekre találunk. Két-három évtizeddel a *Manfréd* (1817) megírása után itt is a titáni küzdelem, a titáni megjelenés jellemzi Vörösmarty főhőseit, korábban csak a drámai verstöredékekben, később az egész történet második vázlatában. A történelmi alapélmény igen hasonló: a magyar költő egyéni, szerelmi és hazafiúi érzelmeiben is kielégíthetetlen vágyakat hordoz, harca a hatalom birtokosának gonoszsága, bérenceinek alacsony módszerei és az egyes ellenfelek ostobasága, aljassága ellen irányul. Mindez együtt úgy jelenik meg előtte, mint lebírhatatlan végzet, amit a megszemélyesített Halál titáni alakja jelenít meg. Ellenfelet, igazi küzdőtársat csak a halhatatlan ember, az örök zsidó testesíthet meg vele szemben. Így válik a kipusztíthatatlan életerő, maga az emberiség Élete méltó ellentétévé a titáni Halálnak. A mítikus magaslatokat képviselő főhősökben Vörösmarty saját belső küzdelmeinek, hitének és rejtegetett emberi félelmének kifejezését találja meg. Hitét az emberiség jobb szándékának halhatatlanságában. Félelmét az emberi gonoszság felülkerekedésében, amely minden igazi emberséget kipusztítással fenyeget.

A kor világirodalmában 1837–1848 között már mindenütt jelen van Goethe és Shelley Aiszkhülosz nyomán megújított Prometheusz-mítosza, amely Vörösmartynál az égből származó angyal legendája, aki egy jó lelket keres a földön, hogy saját sorsát megváltsa. Ellopva a teremts titkát, különös lényeket hoz létre, azaz Vörösmarty gondolatvilágában a beláthatatlan jövő sejtelmét. Ez magyarázza a mítikus elvonatosságot is.

Ebben a művészi-lélektani helyzetben kerül kezébe újra a halhatatlanság legendája. Vörösmarty leginkább Goethe töredékének ösztönzésére és Quinet nagy önállósággal feldolgozott, pesszimista drámájának hatására építhetett. Goethe *Dichtung und Wahrheit*-jének egyik kiadása 1836-ban jelent meg, Quinet *Ahasverus*a pedig 1833-ban francia, 1834-ben német nyelven vált ismertté, utóbbiról a Tudománytár 1835-ben adott érdekes ismertetést. Goethe így ír:

„... az a különös ötletem támadt, hogy epikus költeményben dolgozom fel a Bolygó zsidó (der ewige Jude) történetét, mely már gyermekkoromban, a népkönyvekben megragadott... Megírtam a kezdetét, néhány szétszóró részletét és a végét; de nem volt meg a kellő időm s összeszedett nyugalmam, hogy a szükséges előtanulmányokat elvégezzem, és művem az elképzelt tartalommal tölthessem meg; így a néhány teleírt lap félbemaradt... Esembe jutott Prometheusz ősi, mitológiai alakja, ki az istenekből elkülönülve, műhelyéből egész világot népesített be...; belevágtam egy szindarabba,

melynek tárgya Prométheusz fonák helyzete az új istenekkel és Zeusszal szemben: a titán ugyanis a maga szakállára új embereket formál, Minerva kegye révén életre kelti őket...¹²

Edgar Quinet, a Collège de France tanára (1803–1875), tudós és költő, aki életét tette fel a klerikalizmus elleni harcra; gazdag képzelet, eszmei gazdagság, zsenialitás jellemzi. Herder eszméit követi és közvetíti, művei eljutottak legtöbb romantikus írónkhoz. A' mai *literatúrák' egysége* című munkája az 1839-es Tudománytárban kerülített Vörösmarty elé, esetleg indítékot adva az *Örök zsidó*hoz.

„Ezen egységet a francia forradalom kelté, az ipar kifejté, a' költészet pedig utósó kenetét adá meg... Honnan van az, hogy örömes kinézetek helyett inkább... csüggettség és kétségbeesés sokfélekép mutatkoznak?... Sokan személyes nyomorukat egyenesen a' világ' nyomora' jelétül veszik. Mindenütt találhatni ily halálprófétákat... Az ember e' földön olyan mint Robinson' pusztá szigetében; mindennek, mit csinál, végcélja egy csónakvésés, melyen e' világot elhagyja.”¹³

Nem véletlen, hogy Vörösmarty Quinet témáit (*Ahasverus*, 1833; *Napoleon*, 1836; *Prometheus*, 1838) maga is szívesen veszi tervbe. Quinet *Ahasverus*-át a Tudománytár ismerteti¹⁴ német nyelvből:

„Ahasverus. (Quinet Edgartól. Szabad német fordításban. Ludwigsburg, 1834. 8). ... Valósággal nevezetes költemény, egy az újabb francia romanticának legnevezetesebbek közül... Képtelre nézve Quinet, Hugót és Janint is felülmúlja töménytelen gazdagságával... Quinet Ahasverusa (vagyis az örök zsidó) tagadhatatlanul Goethe' Faustját nak utánzatja, még nagyobb (Tiecktól kölcsönzött) költői szabadsággal. Egyébiránt Quinet az örök zsidóról való mondát sokkal lelkesebben használta, mint azt eddig az a' sok német költő tette...”

Vörösmarty — az *Örök zsidó* egyes motívumainak bizonyossága szerint — nemcsak az ismertetésből, hanem a német fordításból is követte Quinet művét.

A dráma négy napra oszlik. A harmadik nap a Halál, amelyben a középkorba lépünk. Fekete ház egy útkereszteződésben. A Halál, Mob néven, hamvadó parázs mellett melegedő öregasszony. Vele lakik egy ifjú lány, Rachel. (Lehullott angyal, aki Krisztus bölcsője mellett tartózkodott...) — A Rajnára néző vár, sírhalomhoz hasonló. Tornyában az agg Dagobert beszélget a szentlélekkel: elszomorodnak a világvég közeledésének biztos jelein. A föld elaggott; a halál rengeteget aratott. Mob, az engesztelhetetlen Mob, örök mint Ahasverus, hozzáfog, hogy közelebből összemérje hatalmát az emberiséggel... Rachel száműzött angyali lélek egy asszony testében, egyike azon lényeknek, akik a magasból hirtelen lehullottak azért, hogy jogaiba visszahelyezzék az embert.

A negyedik nap az utolsó ítélet.

¹² GOETHE: *Életemből* — Költészet és valóság, 1965. 584–89.

¹³ Tudománytár 1839. III. k. Lit. 193–203.

¹⁴ 1835. I. sz. 189–92.

A vén óceán partján elgyengült a városok és emberek zaja. A rombadőlt világban beteljesül Ahasverus és Rachel sorsa. Az égből száműzött Rachel napfény nélkül fog élni a föld romjában. Hiába fűzi össze őket a hatalmas szerelem, Ahasverus belefáradt a földi létezésbe...¹⁵

Az örök zsidó legendáját a népek alkotó fantáziája hozta létre, Quinet talán legjobban kiszínezte és végletekig felnagyította történeteit és hőseit. A népek és művészek vágyait, illúzióit, hiedelmeit és kibékíthetetlen konfliktusait hordozza a történet.

7.

Az *Örök zsidó* töredékei, vázlatai két külön időszaktól jellemeznek Vörösmarty életében és munkáiban. Első három töredéke az *Árpád' ébredése* és a következő novellák szomszédságában keletkezett 1837–38-ban: *Orlay*, *A' füredi szívalászat*, *Csiga Márton viszontagságai*, *Szél úrfi*. Mind a négy novella — a kéziratok tanúsága szerint — egyidejű az *Áldozat* című dráma első vázlatával és a *Marót bán* első kéziratának átdolgozásával. Az *Örök zsidó* a dráma műfajában egészen újat, különöset, groteszket mutatna be. A népmesék és a Vörösmarty-novellák gondolatvilága áll legközelebb az első töredékekhez és vázlatához. Ezek, mint a novellák is, az egyre erőszakosabb különösségek világába torkollnak. A történet tíz évig folytatás nélkül lappang Vörösmarty írásai között.

A második időszakot (1847–48) csak a második vázlat képviseli. A tervek között egy évtizednyi költői fejlődés, politikai és történelmi változás teremtett áthidalhatatlan szakadékot, bár az összefüggés is fennáll a szereplők, az üldöztetés, a Halál és az örök zsidó küzdelmének azonosságában.

A költő az 1840-es évek közepétől a nemesi liberalizmus válsága miatt nem titkolt pesszimizmussal küzd. Kételyei politikai szempontból végső soron arra vonatkoznak, hogy helyes utat követ-e a nemesi vezetés. Kételyeire az egész emberiség sorsának megjövendölésével keresi a választ, méltón a nagy romantikus belső válságához. Vállalnia kellett a vátesz sorsát, aki mindezt kimondja. — Amint Tóth Dezső írja:¹⁶ megváltozik a költő szereptudata, eddig a közösséghez a közösség nevében szólt, most „mint magára maradt látó, tolmácsol olyasmit, aminek egyedül tanúja... Nemcsak tolmács... ég és föld között lebegő titán a költő, aki nemcsak kilopja az igaz-

¹⁵ Részletek a francia eredeti után: Quinet Oeuvres Complètes, *Ahasverus*, Paris, 1876.

¹⁶ Vörösmarty Mihály — 1957. 394–401.

ságot az emberi fülek számára, s szenved maga is emberként, hanem aki félistenként az egek kapuját is döngeti . . .” — A változás a formában is jelentkezik. Az eddigi szónokias költészet helyett a monológ alapformájában.

A *Gondolatok a könyvtárban*, *Az emberek és az Országháza* e második vázlattal közös vonása a szimbolikusan felnagyított szereplők jelenléte, az üldöző és az üldözött, a Halál és az Élet küzdelme. A vázlat szerint a hasztalan üldözés az élet győzelmét igazolja, amely a legreménytelenebb helyzetben is utat tör. A Halál kudarca a legrosszabb sejtelmek feladásává válik: az emberiség teljes kipusztításának réme elől az élet új utakra tér.

Ez az *Örök zsidó* szimbolikájának megfejtése: a pusztítás és a teremtés, a Halál és az Élet, a rombolás és az alkotás ellentétben és végletes harcban áll.

8.

Vörösmarty egyik legrejtélyesebb műve az *Örök zsidó*. Látható megszállottságot tükröz. Szenvedélyes, drámai kísérlet, amely az élet és a halál értelmét az egész társadalom nevében és érdekében kutatja nem vallásos és nem természettudományos alapon, hanem mondák, művek és öntörvényű filozófia szerint. A népmesék logikája, természetes humora és költői túlzásai, az emberi természet jó megfigyelése alapján keres választ kérdésekre, amelyeket aktuálisan és teljesen nem lehet megoldani. Kételyeket táplál minden megoldás iránt az élet, de csak az egyén élete szempontjából, mert maga a társadalom a második vázlat szerint is tovább fejlődik. Az *Örök zsidó* győzelme a Halálon azonos az egész társadalom győzelmével a teljes pusztulás víziói felett. Befejezetlenül is ez a végkövetkeztetés azon a ponton, amikor a gépemberekbe oltott élet szétszóródik a földön.

FEHÉR GÉZA

ILLYÉS GYULA: A KOROSZTÁLY BEHAJÓZÁSA

1. A hajómotívum

Egy több évezredes irodalmi motívum feldolgozására épül az Illyés-vers. A motívum Homérosztól kezdve, a latin Horatius és Ovidius toposzrendszerén és a Szinbád-mesén át, felerősödve a reneszánsz szellem friss lírai közhelyeivel és a barokk-